

Enhanced cooperation as a form of flexible integration in the EU: benefits and risks

Застосування просунутої співпраці як однієї з форм гнучкої інтеграції в ЄС: переваги та небезпеки

Vitalii Savka

Ключові слова:

європейська інтеграція, гнучка інтеграція, просунута співпраця, ЄС, інституалізація просунутої співпраці.

Key words:

European integration, flexible integration, enhanced cooperation, EU, institutionalization of the enhanced cooperation.

Постановка проблеми. Відповідно до ідей розвитку європейської інтеграції, розроблених засновниками ЄС на початку 1950-х років, передбачалося, що держави-члени разом просуватимуть вперед інтеграційні проекти. У рамках такої традиційної моделі розвитку інтеграції передбачається, що для усіх держав-членів встановлюються спільні відповідальність і зобов'язання і вони мають рівні права. При цьому основоположники європейської інтеграції виходили з тези, що усі країни інтеграційної групи мають можливість і бажання брати участь в усіх сферах співпраці. Будь-який варіант різношвидкісного розвитку ЄС припускає зміну цієї концепції, оскільки підриває єдину поступальну ходу вперед усіх учасників інтеграції.

Інтенсифікація інтеграційних процесів, розширення і поглиблення інтеграції в 90-і роки ХХ століття призвели до необхідності визначити принципово нові підходи до майбутнього розвитку Європейського Союзу. Визначення гнучкої інтеграції (*flexible integration*), що дозволяє просувати інтеграцію вперед не одночасно і/або не усіма учасниками групи, як одного з базисних принципів функціонування ЄС, стало принципово важливим чинником для майбутнього розвитку ЄС. Однією з форм гнучкої інтеграції є просунута співпраця (*enhanced cooperation*), яка була інституалізована у основних договорах ЄС. Застосування цієї форми інтеграції у практиці ЄС може спричинити як до позитивних, так і до негативних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ряд досліджень присвячено оцінці використання гнучкої інтеграції в ході розвитку ЄС/ЄС. К-Д. Елерманн і Х. Воллас розглядають гнучку інтеграцію як складову частину інтеграційної динаміки.

Положення про просунуту співпрацю, що стали одним з основних нововведень Амстердамського договору, стали предметом глибокого аналізу учених. Дослідники відмічають як позитивні, так і негативні сторони введення положень про просунуту співпрацю в засадничі договори ЄС. Детально про плюси і мінуси введення нових положень писали А. Стубб, Е. Філіппарт і М. Сі Дхан Хо, Дж. Шоу, Х. Воллас, Ф. де ла Серре, Б. Хол та інші.

За час роботи Міжурядової конференції 2000 р. був представлений ряд робіт теоретичного і практичного плану, присвячених можливим змінам положень про просунуту співпрацю в майбутньому (Ніццькому) договорі. Це, зокрема, праці Ф. Мілнера, Б. Голла, Ф. де ла Серре, С. Гулара.

Після підписання Ніццького договору і реформування положень про просунуту співпрацю з'явилося декілька серйозних робіт, присвячених оновленому механізму і можливостям його застосування. Слід зазначити концептуальні дослідження Е. Філіппарта, В. Весселса, Дж. Ашера, Ф. Мілнера і А. Келлікера.

Серед наукових розробок українських дослідників можна виокремити ряд досліджень, в яких аналізуються особливості гнучкої інтеграції, її окремих аспектів. Зокрема це дослідження таких науковців, як В. Копійка, І. Грицяк, І. Грушко, В. Липов, Н. Попова.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження та аналіз позитивних та негативних наслідків практичного застосування в ЄС гнучкої інтеграції в цілому і її окремої форми – просунутої співпраці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Певна міра гнучкості завжди супроводжувала інтеграційний процес в Європі, навіть в початковий період, коли країни-засновниці ЄС не мали серйозних розбіжностей в цілях інтеграції і можливостях їх досягнення. Це твердження справедливе відносно існування митного союзу Бенілюкс в ЄС, взаємовідносин держав-членів ЄС з НАТО і ЗЄС.¹ При вступі нових держав

¹ Stubb A. Flexible Integration and the Amsterdam Treaty: Negotiating Differentiation in the 1996-97 IGC. London, 1998. 654 p.

до складу ЄС/ЄС їм надавалися перехідні періоди для адаптації своїх економік до правил Співтовариства або Союзу, у міру розвитку інтеграційних процесів зміст таких періодів ускладнювався. Проте, кожне подальше розширення неминуче призводило до зростання внутрішньої неоднорідності ЄС/ЄС, оскільки нові держави-члени мали не лише відмінності в економічному устрої, але і вносили свої погляди відносно цілей інтеграції і методів реалізації більш просунутих інтеграційних проектів.

Відмінності в сприйнятті інтеграційного процесу в ЄС відбуваються на рівні менталітету населення держав-членів, а також соціально-економічних моделей розвитку самих країн. Кожна з країн, маючи різні уявлення про цілі європейської інтеграції, в міру своїх сил сприяла прискоренню або уповільненню інтеграційних процесів. Коли ж певна держава не могла змінити загальну ситуацію у вигідніший для себе бік, а прийняти її не мала можливості з внутрішніх причин, для виходу з тупикового становища ця держава прагнула отримати виключення із загальних правил. Така практика призвела до створення досить складної системи участі або неучасті окремих держав в інтеграційних проектах, тобто до наявності значної гнучкості в структурі ЄС/ЄС.¹

Є декілька галузей, при розвитку інтеграції в яких завжди виникають проблеми, пов'язані з різною мірою готовності країн-членів ЄС бути залученими в цей процес. Таким чином, постає питання про нерівномірну участь країн в деяких сферах діяльності Союзу, яке пов'язане з готовністю або неготовністю держав-членів передати частину свого національного суверенітету до компетенції наднаціональних органів. Паралельно існує проблема руху єдиного Союзу вперед із швидкістю найбільш «повільних» його членів, що, природно, не влаштовує країни-локомотиви. Застосування гнучкої інтеграції стало відповіддю на об'єктивні складнощі в досягненні прогресу при збільшенні гетерогенності Союзу.

В той же час неоднакова участь держав-членів в інтеграційних проектах спричиняє за собою відмінність в їх становищі у рамках ЄС. Якщо гнучку інтеграцію розуміти як загальний термін для ситуацій, коли не усі держави-члени мають однакові права і обов'язки в конкретній галузі співпраці, то її застосування входить в протиріччя з фундаментальним принципом права Співтовариства - принципом єдності усередині інтегрованої сфери співпраці. Таким чином, використання гнучкої інтеграції веде до зміни парадигми розвитку ЄС.

Гнучка інтеграція має подвійний характер, тому її застосування несе як позитивний заряд, так і серйозні загрози. З одного боку, необхідно відмітити «дозвільний» характер гнучкої інтеграції. Без її застосування було б неможливо здійснити багато проектів ЄС, у тому числі — ратифікацію Маастрихтського договору, створення ЄВС, шенгенської зони і інші пропозиції. Надання окремих виключень заздалегідь обумовленої гнучкості дозволяло вирішувати проблеми держав, що не мають можливості (чи бажання) поглиблювати інтеграцію, без повної зупинки загального процесу. Упродовж усієї історії Співтовариства і Союзу використання транзитних періодів, тобто різношвидкісної інтеграції (*multi-speed flexibility*), давало можливість новим членом адаптуватися до правил ЄС і добитися відповідності загальним вимогам інтеграції.

З іншого боку, Євросоюз побудований на принципах політичної і соціальної солідарності, спільності інтересів, рівності суверенних держав і верховенстві закону. Практичне застосування різних типів гнучкої інтеграції веде до створення системи неоднакових прав і обов'язків держав-членів і до ускладнення внутрішньої структури ЄС. Відмінності, існуючі в правах і обов'язках окремих держав, у свою чергу, суперечать принципу загальної поступальної ходи інтеграції, ведуть до порушення балансу усередині ЄС і зниження внутрішньої солідарності Союзу.

Застосування гнучкої інтеграції ускладнює порядок роботи інститутів ЄС. Може виникнути ситуація, коли існуватиме декілька паралельних Рад, як це вже наявне в роботі Ради з економічних і фінансових питань і Ради країн євросони. Аналогічна ситуація є присутньою в роботі Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ).² У рамках Комісії такий стан речей може впливати на розподіл постів. Представники країн, що не беруть участь в яких-небудь проектах, навряд чи зможуть курирувати відповідний напрям.

Порушується струнка система пропорційного впливу різних країн і груп на ухвалення рішень. Наприклад, британські і данські члени Європарламенту могли голосувати при ухваленні рішень з питань імміграційного законодавства, хоча на їх країни воно поширюється не повністю.

Інституалізація просунутої співпраці змінює парадигму розвитку ЄС: її застосування скасовує обов'язкове одночасне поступальне просування вперед усіма державами-членами. Наслідки її використання дещо більш специфічні, ніж гнучкої інтеграції в цілому, оскільки воно обмежене жорсткими правовими рамками. Можна виділити переваги і потенційні загрози, обумовлені введенням положень про просунуту співпрацю в основні договори ЄС. Відмітимо спочатку позитивні моменти.

Положення про просунуту співпрацю теоретично повинні гарантувати, що проекти гнучкої інтеграції здійснюватимуться усередині інституціональних рамок Союзу. Усі держави-члени можуть приєднуватися

¹ Philippart E., S. Dhian Ho M. The Pros and Cons of 'Closer Cooperation' within the EU. Argumentation and Recommendations. WRR. Working Documents. The Hague, 2000. 49 p.

² Shaw J. Flexibility and Legitimacy in the Domain of the Treaty Establishing the European Community. *Coping with Flexibility and Legitimacy after Amsterdam* / Ed. by M. den Boer, A. Guggenbuhl, S. Vanhoonacker. Maasrict: European Institute of Public Administration, 1998. P. 85-107.

до просунутих проектів у будь-який час, як тільки вони відповідатимуть необхідним критеріям. Відкритість таких проектів повинна служити, з одного боку, просуванню інтеграції вперед, а з іншого боку, знижувати можливість створення ексклюзивного клубу держав-членів в якій-небудь сфері.

Застосування просунутої співпраці дозволяє просуватися вперед, уникаючи конституційної кризи, воно може розглядатися як щось середнє між одностайністю і голосуванням кваліфікованою більшістю. Якщо переговори заходять у безвихідь, а сфера співпраці вимагає ухвалення рішення одногосно, то в цьому випадку зацікавлені держави-члени можуть шукати рішення через застосування положень про просунуту співпрацю і уникнути ситуації, за якої неохочі брати участь держави можуть блокувати здійснення проекту. Просунута співпраця може замінити логіку виключень (*opts-out*) і відмов конструктивною логікою, що дозволяє деяким поглиблювати спільну політику і додавати до неї нові сфери.

Просунута співпраця дозволить вирішити давнє протиріччя між поглибленням і розширенням інтеграції і може використовуватися як інструмент управління процесом розширення ЄС. При цьому неправильно вважати, що вона спрямована на виключення нових держав-членів із співпраці в ключових сферах.

В установах договорів не був інституціалізований принцип *à la carte*, що дозволяє ЄС підтримати свою конституційну структуру. Можливість отримувати виключення, аналогічні британським, ірландським або данським, не стала правилом, що підтверджується обов'язковістю прийняття *acquis communautaire* новими членами в повному об'ємі. Метою просунутої співпраці завжди має бути поглиблення інтеграції.³ Положення про просунуту співпрацю мають строгі умови, які захищають держави-члени, що не беруть участь в ній, і, одночасно, цілісність структури договору.

Просунута співпраця може бути використана як апробація взаємодії в нових галузях. Якщо «експеримент» проходить вдало, це може служити стимулом для приєднання інших держав-членів і просуває інтеграцію углиб. Таким чином, просунута співпраця може розглядатися як чинник інтеграції.

Досить складний механізм запуску і обмеження сфери застосування просунутої співпраці повинні захистити Союз від «дезінтегруючого потенціалу диференціації». Під проекти просунутої співпраці не підпадають напрями, що знаходяться в сфері виключної компетенції Співтовариства.

Просунута співпраця в теорії повинна служити стимулом для досягнення компромісу. Загроза створення групи, що просувається вперед, і потенційна втрата впливу країн, що не беруть участь, у сфері просування можуть служити платформою для пошуку інших шляхів поглиблення інтеграції за найбільш широкою участі держав-членів. З іншого боку, успішний розвиток проектів просунутої співпраці може вплинути на країни, що коливаються, і спонукати їх не відриватися від тих, що пішли вперед.

Перелік можливих негативних наслідків інституціоналізації просунутої співпраці дещо довший, що зрозуміло, якщо враховувати відступ від класичної концепції розвитку інтеграційного процесу.⁴

Положення про просунуту співпрацю додають складності і непрозорості в структурі ЄС. Це знижує поріг розуміння діяльності ЄС з боку населення і можливості демократичного контролю. Тим паче, що роль Європейського парламенту в здійсненні проектів просунутої співпраці невелика.

У попередні роки наявність одностайності при ухваленні рішень стимулювала країни ЄС до досягнення консенсусу, навіть в украй складних і затягнутих спорах, що об'єктивно сприяло внутрішній єдності ЄС. Якщо просунута співпраця стане широко вживаною, то відпаде необхідність знаходити рішення, яке влаштовує усіх, що спричинить внутрішню роздробленість Союзу.

Реалізація проектів просунутої співпраці призведе до створення паралельного законодавства і, отже, до порушення однорідності правової системи Співтовариства, коли до різних країн Союзу застосовуватимуться неоднакові правила. З розвитком законодавчої бази проектів просунутої співпраці можуть виникати складнощі з відповідністю аутсайдерів первинним критеріям просунутої співпраці і їх модифікацією на момент подальших приєднань. Таким чином, потенційно збільшується гетерогенність Союзу.⁵

Складно врахувати інтереси країн, які хотіли б брати участь в просунутій співпраці, але не можуть цього зробити з об'єктивних причин. Після останнього розширення ЄС число таких країн потенційно збільшується. У договорах проблема відповідності можливостей і здібностей держав брати участь в роботі просунутих груп не розглядається. Для їх просування вперед можна було б ввести деякі «зобов'язання солідарності», згідно з якими здійснювалася б підтримка тих країн, які хочуть брати участь в просунутій співпраці, але не відповідають необхідним вимогам.

Здійснення проектів просунутої співпраці сприятиме поглибленню негативних тенденцій, які з'явилися ще при застосуванні інших форм гнучкої інтеграції. Зокрема, це відноситься до ускладнення роботи інститутів ЄС і порушення балансу інтересів держав-членів ЄС. Вірогідне зниження ролі Комісії як інституту, що представляє загальносоюзні інтереси, що, у свою чергу, веде до зниження інтеграційного потенціалу. Рада в перспективі стає інститутом, розділеним зсередини на групи країн, що входять в проекти просуну-

³ Wallace H. Flexibility: A Tool for Integration or a Restraint on Disintegration? *Amsterdam and Beyond: Institutional Dynamics and Prospects for Democracy in the European Union* / Ed. by K. Neunreither, A. Wiener. Oxford, 2000.

⁴ La Serre F., de. La cooperation renforcee. *La Constitution de l'Europe* / Ed. par P. Magnette. Bruxelles, 2000. P.161-170.

⁵ Hall B. How Flexible Should Europe be? CER. London, 2000. 20 p.

тої співпраці, і тих, що не беруть участь в ній. Додаються труднощі і в разі здійснення функцій головної країни в ЄС, якщо вона не бере участь у великих проектах просунутої співпраці.

При зростанні політичної, інституціональної і юридичної фрагментації виникає проблема збереження єдиних цілей і цінностей Союзу.

Виникають складнощі з визначенням сфер застосування просунутої співпраці, оскільки кожна держава-член ЄС¹ намагається їх визначити, виходячи зі своїх інтересів і можливостей.

Вірогідна поява груп просунутої співпраці в сфері юстиції і внутрішніх справ (що обумовлене об'єктивною реальністю), створює потенційну небезпеку розділення держав-членів на «більше і менше безпечні».

Можливе формування гомогенного ядра усередині ЄС може привести до того, що більшість держав-членів не братимуть участь в ухваленні рішень, а лише прийматимуть вже готові проекти, вироблені в ядрі.

Практика розвитку ЄС показує, що якщо тісніша співпраця неможлива усередині інституціональних рамок, вона розвивається поза цими рамками. У такому разі інститути Союзу, такі як Комісія і Парламент, не можуть брати в цих проектах належної участі. Крім того, таку співпрацю складно інтегрувати в рамки загальноєвропейського законодавства, а держави-члени, що не беруть участь в таких проектах із самого початку, мають складнощі у разі пізнього приєднання, і їх інтереси враховуються в незначній мірі.

Приведені вище положення демонструють можливість дискримінації країн, що не беруть участь в просунутій співпраці, утиск тією чи іншою мірою їх інтересів.

Неоднозначність застосування просунутої співпраці примушує погодитися із затвердженням Александра Стубба, який називає нові положення про просунуту співпрацю «скринькою Пандори», оскільки існує висока міра невизначеності, як, де, коли і з якими наслідками може бути використана інституціолізована форма гнучкої інтеграції

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Гнучка інтеграція розглядається як складова частина інтеграційного процесу, яка характеризується неоднаковою участю держав-членів в інтеграційних проектах, що обумовлено їх бажанням або можливостями, припускає неоднакові права і обов'язки учасників, і яка веде до створення різних конфігурацій усередині або поза ЄС, з можливим включенням третіх країн.

Поява гнучкої інтеграції обумовлена поєднанням різноспрямованих векторів розвитку ЄС - розширенням числа країн-учасниць європейської інтеграції і поглибленням інтеграційних процесів. Збільшення числа учасників ЄЕС/ЄС неминуче веде до зростання неоднорідності інтересів і можливостей держав усередині угруповання. У свою чергу поглиблення інтеграції і її поширення на нові сфери співпраці об'єктивно сприяє посиленню цих протиріч і прояву істотних відмінностей в розумінні цілей і завдань інтеграції у її учасників. У такій ситуації стає насущною необхідністю пошук альтернативних шляхів розвитку ЄЕС, які допомогли б уникнути стагнації і внутрішнього розколу в ЄС. Використання можливостей гнучкої інтеграції дозволяє знаходити вихід з тупикових ситуацій і просувати інтеграцію вперед.

Гнучка інтеграція має дуалістичну природу. З одного боку, можливості її застосування дозволяли обходити перешкоди на шляху розвитку ЄС, з іншого боку, неоднакові права і обов'язки порушують принцип загальної поступальної ходи і створюють потенційну загрозу єдності Союзу. І хоча досі гнучка інтеграція більшою мірою є виключенням, а не правилом, очевидно, що в Європейській спільноті, а пізніше і в Союзі, можливості гнучкості використовувалися в цілях просування інтеграції вперед.

Різні типи і форми гнучкої інтеграції застосовувалися і продовжують застосовуватися практично в усіх сферах співпраці ЄС. Просунута співпраця, інституціолізована як один з базисних принципів розвитку ЄС, має строго обмежені сфери застосування. Але навіть там, де вона дозволена, її використання може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Тому просунута співпраця повинна застосовуватися, в першу чергу, в тих сферах, де просування вперед держав-членів відповідає спільним цілям інтеграції і не викликає сумнівів в їх корисності, і фактично є заміною системи виключень, що практикувалася.

Анотація.

У статті проаналізовано потенційні переваги і небезпеки використання у практиці ЄС різних форм гнучкої інтеграції.

Інституалізація просунутої співпраці змінює парадигму розвитку ЄС: її застосування скасовує обов'язкове одночасне поступальне просування вперед усіма державами-членами. Можна виділити переваги і потенційні загрози, обумовлені введенням положень про просунуту співпрацю в основні договори ЄС.

Положення про просунуту співпрацю теоретично повинні гарантувати, що проекти гнучкої інтеграції здійснюватимуться усередині інституціональних рамок Союзу. Усі держави-члени можуть приєднуватися до просунутих проектів у будь-який час, як тільки вони відповідатимуть необхідним критеріям. Застосування просунутої співпраці дозволяє просуватися вперед, уникаючи конституційної кризи.

¹ Wessels W. Flexibility, Differentiation and closer Cooperation. *The European Union beyond the Amsterdam* / Ed. by Westlake M. London: Routledge, 1998. P. 73-91.

Просунута співпраця дозволяє вирішити давнє протиріччя між поглибленням і розширенням інтеграції і може використовуватися як інструмент управління процесом розширення ЄС. Положення про просунуту співпрацю мають строгі умови, які захищають держави-члени, що не беруть участь в ній, і, одночасно, цілісність структури договору.

Просунута співпраця може бути використана як апробація взаємодії в нових галузях. Якщо «експеримент» проходить вдало, це може служити стимулом для приєднання інших держав-членів і просуває інтеграцію углиб. Тому просунута співпраця може розглядатися як чинник інтеграції.

До негативних наслідків інституціоналізації просунутої співпраці можна віднести наступні. Положення про просунуту співпрацю додають складності і непрозорості в структурі ЄС. Це знижує поріг розуміння діяльності ЄС з боку населення і можливості демократичного контролю.

Якщо просунута співпраця стане широко вживаною, то, навідміну від одностайності при ухваленні рішень, відпаде необхідність знаходити рішення, яке влаштовує усіх, що спричинить внутрішню роздробленість Союзу.

Реалізація проектів просунутої співпраці може призвести до створення паралельного законодавства і, отже, до порушення однорідності правової системи Співтовариства, коли до різних країн Союзу застосовуються неоднакові правила. Таким чином, потенційно збільшується гетерогенність Союзу.

Здійснення проектів просунутої співпраці може сприяти поглибленню негативних тенденцій, зокрема до ускладнення роботи інститутів ЄС і порушення балансу інтересів держав-членів ЄС.

При зростанні політичної, інституціональної і юридичної фрагментації виникає проблема збереження єдиних цілей і цінностей Союзу.

Можливе формування гомогенного ядра усередині ЄС може привести до того, що більшість держав-членів не братимуть участь в ухваленні рішень, а лише прийматимуть вже готові проекти, вироблені в ядрі.

Article

The potential advantages and risks of using various forms of flexible integration in the EU practice have been analyzed in the article.

The institutionalization of the enhanced cooperation changes the development paradigm of the EU: its application cancels the obligatory simultaneous incremental advance by all member states. We can highlight the advantages and potential threat caused by the introduction of provisions on advanced cooperation in the master agreements of the EU.

The provisions on the enhanced cooperation should ensure in theory that flexible integration projects will be implemented within the institutional framework of the Union. All member states can join the advanced projects at any time, as soon as they match the necessary criteria. The use of the enhanced cooperation allows us to move forward, avoiding a constitutional crisis.

The enhanced cooperation makes it possible to solve the long-standing contradiction between deepening and expanding the integration and can be used as a tool for managing the EU expansion process. The provisions on enhanced cooperation have strict conditions that defend non-participating member states and at the same time the integrity of the agreement structure.

The enhanced cooperation can be used as a test of interaction in new industries. If the «experiment» is successful, it can serve as an incentive for other member states to join and promote the integration in depth. Therefore, the enhanced cooperation can be considered as an integration factor.

The negative consequences of the institutionalization of enhanced cooperation include the following. The provisions on the enhanced cooperation add complexity and opacity to the EU structure. This lowers the threshold for understanding the EU activities on the part of the population and possibility of the democratic control.

If the enhanced cooperation becomes widely used, then, unlike unanimity in decision-making, there will be no need to find a solution that suits everyone, which can result in the internal fragmentation of the Union.

The implementation of enhanced cooperation projects can cause the creation of concurrent legislation and thus, to breakdown of the legal system homogeneity of the Community, when different rules apply to different countries of the Union. Thus, the heterogeneity of the Union potentially increases.

The implementation of enhanced cooperation projects can contribute to deepening the negative trends, in particular to complicating the work of EU institutions and disrupting the balance of interests of EU member states.

With the growth of political, institutional and legal fragmentation, the problem of preserving common goals and values of the Union arises.

Reference:

1. Stubb A. Flexible Integration and the Amsterdam Treaty: Negotiating Differentiation in the 1996-97 IGC. London, 1998. 654 p.

2. Philippart E., S. Dhian Ho M. The Pros and Cons of 'Closer Cooperation' within the EU. Argumentation and Recommendations. *WRR. Working Documents*. The Hague, 2000. 49 p.
3. Shaw J. Flexibility and Legitimacy in the Domain of the Treaty Establishing the European Community. *Coping with Flexibility and Legitimacy after Amsterdam* / Ed. by M. den Boer, A. Guggenbuhl, S. Vanhoonacker. Maasatricht: European Institute of Public Administration, 1998. P. 85-107.
4. Wallace H. Flexibility: A Tool for Integration or a Restraint on Disintegration? *Amsterdam and Beyond: Institutional Dynamics and Prospects for Democracy in the European Union* / Ed. by K. Neunreither, A. Wiener. Oxford, 2000.
5. La Serre F., de. La cooperation renforcee. *La Constitution de l'Europe* / Ed. par P. Magnette. Bruxelles, 2000. P.161-170.
6. Hall B. How Flexible Should Europe be? CER. London, 2000. 20 p.
7. Wessels W. Flexibility, Differentiation and closer Cooperation. *The European Union beyond the Amsterdam* / Ed. by Westlake M. London: Routledge, 1998. P. 73-91.